

LEGIO VIII AUGUSTA U DALMACIJI

IVO BOJANOVSKI

Lenjinova 26/VI, YU-71000 Sarajevo

O boravku *legio VIII Augusta* u Dalmaciji pisao je i C. Patsch pod istim naslovom (1895) i boravak legije (ili jedne njene veksilacije) u Dalmaciji (tada već provinciji) odredio u vrijeme cara Elija Antonina Pija (138–161). C. Patsch je tom prilikom ujedno najavio da će u posebnoj raspravi u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (odnosno u *Wiss. Mitth. Bos. Herc.*) dokazati da je u Dalmaciji, naročito u njenom sjevernom dijelu, tada buknuo ustanak protiv rimske vlasti, te da su u Dalmaciji zbog toga bile pojačane čete (*Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 143 dd.). Kako Patsch nije ispunio obećanja, učinilo mi se shodnim i korisnim da još jednom analizom dokumentacije provjerim problem boravka ove legije u Dalmaciji, pogotovo zato što danas već poznamo više spomenika legije nego ih je poznao prije stotinu godina Patsch. Ujedno mi se učinilo shodnim da ovaj rad kao *hommage* prikažem veoma poštovanom kolegi Jari Šašelu, povodom četrdesetogodišnjice početka njegovog znanstvenog rada na antičkoj historiji i epigrafici.¹ To činim utoliko radije, što se i kolega Šašel u svom bogatom opusu više puta susretao s našom legijom, pa se čak bavio i istraživanjem njenog boravka u Donjoj Panoniji, napose u magistralnoj epigrafsko-historijskoj raspravi »*Bellum Serdicense*« (*Situla* 4, 1961, 3–30), o čemu kasnije. Ujedno se ovom prilikom želim posebno zahvaliti, a donekle i odužiti, za sve dobro što sam od Njega naučio i dobio i ja osobno.

I Epigrafska dokumentacija o boravku legije VIII Augusta u Dalmaciji

Osim malobrojnih vijesti kod antičkih pisaca, dokumentaciju o boravku VIII legije u Dalmaciji (i Panoniji) sačinjavaju nadgrobn i votivni spomenici njenih aktivnih vojnika i veterana, te pečati sa žigom LEG VIII AVG na Humcu, u Burnumu, Aseriji i u Smrdeljima kod Benkovca u sjevernoj Dalmaciji.

a) Natpisi aktivnih vojnika

1. A. Bet z (bilj. 2) n. 228 = *ILJug* 2812: [S]ex. Valeri[us] Sex. filius Ultinia [L]uci[n]us? – [V]iana (sic!) miles [I]eg(ionis) VIII Aug(ustae) (centuria) Terenti(i) Iuliani vixit anis(!) XXIX miles anis(!) [V?]III, Burnum (Ivoševci kod Kistanja)². Natpis po formularu pripada ranom principatu; razvijena onomastička formula (*tria nomina*), u kojoj se javlja i cognomen upućuje na pravog rimskog građanina. *Sextus Valerius* je porijeklom iz Viena (pogrešno *Viana*!) u Narbonskoj Galiji. Određenije se može datirati u posljednju trećinu 1. stoljeća.³

2. CIL 3.3051:.....*Max[imus] miles le[g](ionis) VIII Au[g](ustae) mil(itavit) a[n](nos).....*], Albona (Labin u Istri). I ovaj nepotpuni natpis (nedostaju mu praenomen i nomen vojnika i njegove godine života i službe) po formularu također pripada ranom principatu. I *Maximus* je umro kao aktivni vojnici, pa se, kao i prethodni, datira u posljednju trećinu 1. stoljeća⁴.

3. CIL 3.14692 = A. Betz (bilj. 2) 50 n.227 i bilj. 120: *Aureli[us].....[s] duplic[arius] le[g](ionis) VIII p(iae) fidelis...*), Salona.⁵ Natpis nije stariji od kraja 2. ili prve polovine 3. st., na što sugeriraju ne samo ime vojnika *Aurelius* nego i nadimak legije *pia fidelis*, što ga je VIII Augusta dobila od Komoda (177–192). Očito je negdje u to vrijeme legija (ili jedna njena veksilacija) boravila u jednoj od susjednih provincija i odatle uputila Aurelija na službu u namjesnikov *officium* u Saloni.

4. *Gl. Zem. muz.* 25, 1970, 16–18 n. 4, sl. 4 = *ILJug* 785: *Marti / [d]eo s(acrum) Sur[us?] / miles leg(ionis) VIII A[ug](ustae) v.l.p.*, Letka na Duvanjskom polju⁶. Po formi i ovaj natpis pripada 1. stoljeću, ali ne daje dovoljno elemenata da se pobliže odredi vrijeme postavljanja *ex voto*: za njenog prvog potencijalnog boravka u Dalmaciji, još prije formiranja provincije Dalmacije, ili negdje pred kraj 1. stoljeća⁷. Inače su posvete Marsu u Dalmaciji dosta rijetke, podignute uglavnom od stranaca i u ranije doba (beneficijarske posvete iz Skelana i Liješća su kasnije)⁸.

5. CIL 3.8687 = *Arch. epigr. Mitth.* 13, 1890, 99 = *Bull. arch. st. dalm.* 10, 1887, 154: ... *mil[es] leg(ionis) VI[...?] Veneri don[um] ob magisteri[um] cognation[is]...*, Salona. Vjerojatnije je da je nepoznati vojnici pripadao VII legiji, koja je u Tiluriju i Saloni ostavila više spomenika, ali ne bi trebalo isključiti ni VIII legiju⁹.

b) Natpisi isluženi vojnika LEG VIII AVG

6. CIL 3.2865: [...]*Octavius .. [vet]er(anus) [Aug...?] le(gionis) VIII, L. Octavio... f. Cla. Frontin(o) fratri*, Nedinum (Nadin kod Zadra)¹⁰.

7. CIL 3.3127 (10126): *L. Trebius Paulus veteranus leg(ionis) VIII Aug(ustae), Fulfinium* (Omišalj na Krku)¹¹.

Oba natpisa datiraju iz ranijeg principata; u oba su slučaja u pitanju ljudi koji su unovačeni u Dalmaciji u vrijeme prvog boravka VIII legije u Dalmaciji, a koji su se nakon otpusta (*honesto missio*) povratili svojim kućama. *Octavii* iz Nedina (Νήδιον Ptol., 2, 16,6) su bili vrlo ugledan rod; u nedinskom municipiju su obavljali razne magistrature. Njihovu je genealogiju u četiri koljena dao J. J. Wilkes. Tome je rodu pripadao i poznati pravnik i administrator Trajanova doba C. Octavius Tadius Tossianus L. Iavolenus Priscus koji je ušao i u senatorski stalež (*ordo senatorius*)¹². I Trebiji su ugledna italska obitelj, koja se, osim u Fulfiniju (Ptol., 2, 16,8; Plin., 139, 130), javlja i u Iaderu, Saloni i Naroni u ranocarsko doba¹³.

Oba ova spomenika potvrđuju tezu o ranom boravku legije u Dalmaciji, još za Augusta, s garnizonom negdje na području Liburnije (Burnum?).

Posebnu grupu spomenika *legio VIII Augusta* čine oni sa Sarajevskog polja:

8. CIL 3.8375 (12740): *D.M. Aurel(ius) Super vete[r]anus [l]eg(ionis) VIII Aug(ustae), memoriam sibe(!) vi(v)us et Ver(a)e coniugi, Maximinae et Victorino filis nostris* itd., Gradac kod Hadžića (Sarajevo). Spomenik potječe iz kraja 2. ili prve polovine 3. st. Postoji i mogućnost da je *Aurelius Super gentile* (civitet) dobio već od Marka Aurelija, o čemu će još biti govora¹⁴.

9. CIL 3.2776a = 8374 i p. 1035: *IOM tonitratori T. Aurelius Maximus ve[te]r(anus) Aug(ustorum duorum)*, Švrakino Selo (danas na području grada Sarajeva). Dedikant je bio veteran dvojice careva (*divi fratres*), Marka Aurelija (161–180) i

Lucija Vera (161–169). Prema tome je bio otpušten, svakako, nešto prije smrti Lucija Vera. Zbog toga je Patsch i ovaj spomenik atribuirao VIII legiji (cf. *Gl. Zem. muz.* 6, 1894, 341; *Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 143). Iako se spomenici datiraju sublizu, ipak vojnici nisu morali pripadati istoj legiji¹⁵.

10. *CIL* 3.13863: *D. M. T. Aur(elius) Saturninus Aur(eliae) Amurcian(a)e coniugi.... et sibi vivus memoriam posuit* itd., Pazarić kod Sarajeva¹⁶. Ni ovaj spomenik ne navodi legiju, a ne kaže ni da je T. Aur. Saturninus bio veteran. Međutim, sudeći po njegovu praenomenu i nomenu *T. Aurelius* i on datira iz istog vremena kao i spomenici br. 8 i 9.

Spomenici br. 8 i 10 pripadaju različitim tipovima stela: ona iz Gradca s vanjskim akroterijima tipu A, var. b, stela samostalnog zabata u obliku edikule s presvođenom nišom (datira se u 2. i 3. st.), a ona iz Pazarića tipu B, bez varijanata, stela pravokutnog oblika s upisanim zabatom u obliku edikule (3. st); kod stele iz Gradca zabat je samostalan, a kod one iz Pazarića upisan¹⁷. Oba tipa vuku porijeklo iz helenističke tradicije, što su je u naše krajeve prenijeli vojnici i italiski kolonisti, čuvajući tako domaću tradiciju, ali su je prihvatili i domaći¹⁸. Redukcijom arhitektonskog sadržaja (akroteriji, zabat, edikula sa stupovima i titulus) one od 2. st. sve više dobijaju ukrasne bordure biljnog porijekla¹⁹, kao što je to slučaj i sa stelom iz Pazarića koja je čini se nešto malo mlađa.

Obje su stele izrađene od iste vrste kamena vapnenca (*Kalkstein*), vjerojatno i iz istog kamenoloma (Hadžići?), pa, iako ih nije radila ista ruka, bar sudeći po nekim osobinama stila, vjerojatno i u istoj kamenorezačkoj radionici, najvjerojatnije na Ilidži (*Aquae S...*), tadašnjem centru na gornjoj Bosni. Za vremensku bliskost govore ne samo onomastika nego i epigrafske formule: *memoriam posuit, vivus fecit; qui vixit annos*, sve iz kasnije epohe. Ako pak analiziramo i njihovu onomastiku, doći ćemo do zaključka i o etničkoj srodnosti njihovih nosilaca: *Saturninus* (I. Kajanto, *The Latin Cognomina* 1965, 213) i *Amurciana* (*A. Holder* 1, 133), a *Super* (I. Kajanto, o.c., 277) i *Vera* (I. Kajanto, o.c., 253) iz Gradca, sve *cognomina* jako proširena u keltskim provincijama i u Germaniji²⁰. No, kako se ipak već radi o vremenu rimskog kozmopolitizma (2/3. st.), navedena se imena susreću posvuda, pa i u Dalmaciji. Ali, ako se podsjetimo da je garnizon *legio VIII Augusta* u to vrijeme bio u Argentorate (Strassburg) u Germaniji, postoji neka vjerojatnost da je i *T. Aur. Saturninus* iz Pazarića ovamo došao s veteranima (br. 8 i 9), da je moguće i sam bio veteran, iako to ne navodi, na što bi upućivao i položaj njegova novog naselja na glavnoj cesti Narona–Sarajevsko polje²¹ (Na Sarajevskom polju među domaćim stanovništvom javljaju se oko Kiseljaka i *Aurelli* bez praenomena *T(itus)*). Na istoj je cesti, nepunih 7 km dalje u Gradcu (udaljenom od Ilidže oko 12 km) bila *statio Aurelija vet.leg. VIII Aug.*

U zaključku bismo mogli reći da veteranski spomenici nisu uvijek svjedočanstva o boravku legije. To važi samo za spomenike iz Nadina i Omišlja (br. 6 i 7), koji pripadaju veteranima koji su se vratili kućama nakon službe u legiji; oni svjedoče da je LEG VIII AVG na tome području bila prisutna i novačila vojnike. Spomenici pak sa Sarajevskog polja, po našem mišljenju, pripadaju jednoj veteranskoj dedukciji, koja se može povezati s interventom Antonina Pija, odnosno Marka Aurelija, što je vjerojatnije, s pojavom relativno brojnih građana s praenomenu *T(itus)* i gentilicijem *Aurelius* u istočnoj Bosni i Podrinju. Ne bi se, dakle, radilo o ustanku; ne toliko ni o opasnosti od Markomana²², nego o intenzivnijem procesu romanizacije, urbanizacije i provincijalizacije područja koje je još u to doba bilo u vidnoj retardaciji. Uz to, Marko Aurelije je dao i novu organizaciju rudarstvu i metalurgiji u istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji, pa na njegove političke poteze valja gledati i u

tom kontekstu²³. Zato je realno pretpostaviti da je Marko Aurelije ovamo poslao i izvjestan broj veterana (možda i drugih građana), da bi tako požurio romanizaciju područja. Njima bi pripadala i trojica Aurelija sa Sarajevskog polja²⁴.

c) Opeke (tegulae) s pečatom LEG VIII AVG.

Osim epigrafskih spomenika (na kamenu), boravak VIII legije Auguste u Dalmaciji potvrđuju i pečati na tegulama s imenom ove legije, i to sa četiri lokaliteta: sa Gračina kod Ljubuškog u Hercegovini, te iz Burnuma (Ivoševci), Asserije (Podgrađe) i Smrdelja, sve u sjevernoj Dalmaciji. Već i sama činjenica što su se tegule sa žigom LEG VIII AVG proizvodile kod nas, neosporan je dokaz da je legija i boravila u Dalmaciji. Ali kada?

1. Gračine na Humcu kod Ljubuškog

a) Opeka u Zemaljskom muzeju u Sarajevu sa žigom LEG VIII AVG na tabuli ansati, *CIL* 3.6435 (10181,1 i 13338,2)²⁵.

U toku arheoloških istraživanja na Gračinama (Humac) 1977–1980. nađena su još četiri ulomka (b, c, d, e) sa istim žigom:

b) Ulomak tegule s pečatom [LE]G VIII AVG na tabuli ansati, sada u Franjevačkom muzeju na Humcu²⁶.

c) Ulomak tegule zagasiožute boje (ilovače) sa zrcima crvene opeke i žigom LEG V] III AVG na tabuli ansati, otkopana u Kv. A-2, prostorija I, inv. br. 28/77, na dubini 0,70 m (dubina iskopa do estriha iznosi 1,10 m); vis. slova do 2,5 cm. Slova su kurzivnog karaktera (**T. 2: 1**). Dobra faktura i dobro pečena.

d) Ulomak tegule zagasiožute boje kao i primjerak c), sa žigom LEG VI] II AVG na tabuli ansati, otkopan u Kv. I-2, u prost. I, inv. br. 236/78, na dubini 0,80–0,90 m. Slova kao i na prethodnom ulomku, ali nešto slabije sačuvana (**T. 2: 2**).

e) Ulomak tegule (dim. 6 × 5 cm) svjetlocrvene boje, otkopan u Kv. I-1, inv. br. 90/78, u donjem sloju štuta u prost. I. Žig je utisnut u plitkom reljefu na tabuli ansati (dim. 3 × 5 cm): LEG VII [I AVG]. Visina slova je 2 cm: razlikuju se od onih na pečatima c) i d), bliža su lapidarnoj kapitali, ali im je ductus dosta nepravilan. Ova tegula ne potječe iz istog kalupa (i *officinae*?) kao ulomci c) i d). Faktura je kvalitetna, a pečenje dobro (**T. 1**).

Ni na jednom od navedenih ulomaka nema tragova maltera, što znači da opeke nisu korištene u sekundarnoj upotrebi, nego potječu iz obrušenog krova. Po karakteru slova primjerci c) i d) potječu iz istog kalupa kao i primjerak a) (usp. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 97, Fig. 69), ali se razlikuju od ulomka b) (usp. Bojanovski [bilj. 26] 81 n. 4, t. 1:4 – slika je okrenuta!) i ulomka pod e). Analogije za ulomke c) i d) postoje u Smrdeljima, dok za b) i e) ne postoje, pa ostaje teoretska mogućnost da su ove posljednje izrađene uz logor na Gračinama (Humac). Razlika je i u boji ilovače: c) i d) su napravljene od zagasiožute gnjile, a b) i e) od svjetlocrvene ilovače, no već je Patsch utvrdio da je *figlina* u Smrdeljima koristila obje vrste gline (ilovače), pa je zaključio da i tegula s pečatom LEG VIII AVG sa Humca potječe iz Smrdelja (*Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 80 dd., n. 8 i 9)²⁷.

2. Burnum (Ivoševci) kod Kistanja (Zadar)

a) *CIL* 3.p.2328, 178 ad n. 10181, 1–2 = A. Betz (bilj. 2) 51; *Wiss. Mitth. Bos.*

Herc. 7, 1900, 96 Abb. 67 f. Usp. W. Kubitschek 1901: Smrdelji, ne Burnum!: LEG VIII AVG.

b) Burnum I (1979), 44: kv. II/73, sloj 0,40–0,60, t. 22:5. Žig LEG VIII [AVG] na tabuli ansati²⁸.

c) Burnum I, (1979) 45: kv. II/73 (R 4), sloj 0,40–1,20, t. 22:4. Žig LEG VIII AVG na tabuli ansati (u istom sloju su nađene i opeke sa žigom *Clodia* i LEC XI CPF).

d) Burnum I (1979) 49: kv. VIII b/74, t. 22:5; iz istog je iskopa i opeka sa žigom LEG XI CPF.

Zbog nesigurne stratigrafije, autorica opeke datira po J. J. Wilkesu (bilj. 7) 116 između 69 i 86. g. Mjesto proizvodnje su vjerojatno Smrdelji (cf. C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 77–81 i 95–97)²⁹.

3. Asseria (res publica Asseriatium), Podgrađe kod Benkovca

CIL 3.10181,2 (13339,1) cf. F. Bulić, *Bull. arch. st. dalm.* 26, 1903, 150. Usp. C. Patsch, *Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 143 = *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897, 339 d. i 7, 1900, 96. A. Betz (bilj. 2) 51 i bilj. 122 (više primjeraka). Usp. M. Glavinić, *Mitt. Zentr. Komm.* 15, 1889, p. 277; isti, *Bull. arch. st. dalm.* 13, 1890, p. 6, n. 8.³⁰ Pečati su jednaki, utisnuti na tabuli ansati; potječu iz *officinae* u Smrdeljima. Nađeni su kod Aserije, a ne u samom gradu.

4. Smrdelji kod Kistanja (Bukovica)

CIL 3. p. 2328, 178; 10181, 1–2 (13339,2) = *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 95 dd. = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 508 dd.; usp. A. Betz (bilj. 2) 51.

a) *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 95, Fig. 67 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 508, sl. 23: ulomak tegule žućkasto-smeđe boje (ilovače) pomiješan s krupnijim zrcima pijeska. Ispupčena *tabula ansata* sa žigom LEG V[III AVG?]. Ispupčena slova urezana nevještom rukom.

b) *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 96, Fig. 68 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 508, sl. 24: manji ulomak tegule od istog materijala, samo se razlikuje po debljini tegule, po veličini i karakteru slova, što ih je u kalup urezala druga nevješta ruka. Žig LEG V[III AVG?]. Prema tome, tegula a) i b) nisu izašle iz istog kalupa³¹.

Slična je i tegula iz Ljubuškog (CIL 3.6435 = *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 96 d., Fig. 69 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 509, sl. 25 = ovdje pod b). Po tom karakterističnom »kurzivnom« obliku slova slični su im i novi pečati na tegulama sa Gračina (Ljubuški) navedeni gore pod 1, c) i d).

C. Patsch je opeke s pečatom LEG V[III AVG?] iz Smrdelja (*Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 96 (cf. 5, 1897, 340) datirao u drugu polovinu 2. stoljeća. Za tegulu iz Ljubuškog je smatrao da je izrađena u blizini Bigeste, i to zbog prevelike udaljenosti od Smrdelja (*Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, S. 81).

U Smrdeljima je radila vojna *figlina* koja je izrađivala opeke i za LEG XI CPF i LEG III FF. Selo je udaljeno od Burnuma nešto više od 12 km sjeverno. Tu je O. fra L. Marun na Grudinama otkrio tri opekarske *officinae* i ostatke civilnog naselja, ali objekti nisu ispitani do kraja. Naslage ilovače su u tom kraju obilne, a sama *figlina* je u proizvodnji koristila žuto-smeđu i crveno-svijetlu glinu. Inače, u Smrdeljima nije potvrđen boravak neke posade³². Naprotiv, područje oko Bigeste nema značajnijih naslaga gline: i danas se ovdje uvozi crijep i opeka sa strane. Patsch je o tome bio pogrešno obaviješten od kotarskog ureda u Ljubuškom (cfr. *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 81 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 493, bilj. 2).

Izvjесne podatke o boravku VIII legije u Dalmaciji daju i sporadične vijesti u pisanim izvorima. Smatra se da je *legio VIII Augusta* odmah iza 44. g. a. Chr. n. (App. *Bell. civ.* 3, 47) formirao Oktavijan August od Cezarovih veterana naseljenih u Kampaniji. Nije, ipak, jasno kada je novoformirana legija bila upućena u Ilirik, da li od samog početka organizacije provincije Ilirik (27. g. a. Chr. n.), ili je ovamo prebačena u vrijeme velikog ilirskog ustanka 6–9. g. p. Chr. n. (*Bellum Batonianum*), kada bi, po mišljenju A. Betza, bila dodana kao šesta legija ilirskoj vojsci (*exercitus Illyricus*)³³.

Nakon poraza Breuka na rijeci *nomine Bathinus* (*Vell.*, 2, 114, 4), koji se vjerojatno zbio 3. VIII 8. g.,³⁴ bila je dodijeljena panonskoj vojsci s logorom u Ptuju (*Poetovio*). Kao dio panonske vojske, prvi se put spominje 14. godine (Tac. *Ann.* 1, 23, 30). U Panoniji i Noriku je ostala do 45. g.,³⁵ kad je prebačena u garnizon *Novae* na donjem Dunavu, u tada reorganiziranoj provinciji Meziji, gdje je ostala do 69. godine³⁶.

O boravku VIII legije u Iliriku još za Augusta u izvorima nema izravnih podataka (Ritterling [bilj. 35] 1646). Na taj boravak, po našem mišljenju, indirektno ukazuju samo nadgrobnni spomenici dvojice veterana iz Liburnije, iz Nadina i Omišlja, što bi ujedno sugeriralo da je područje novačenja VIII legije u toj ranoj fazi bilo u Liburniji³⁷, te ukazivalo da bi njen rani garnizon valjalo tražiti sjevero-zapadno od Zadra, ako ne i u samom Burnumu. Naime, romanizacija Liburnije je već tada bila jako uznapredovala (Asserija je, na primjer, postala municipijem rimskog tipa već poč. 1. st. p. Chr. n.)³⁸, pa su Liburni već u to vrijeme novačeni u legije. U to bi rano doba, eventualno, mogao ići i votivni spomenik Ursusa (?) iz Letke (Duvanjsko polje) koji je kao *miles leg. VIII Aug(ustae)* postavio aru Jupiteru tonitratoru³⁹.

Još početkom 69. g. legija se nalazila u Novama, ali se te godine, skupa s ostalim podunavskim legijama, energično uključila u borbe pretendenta za Neronovu baštinu, najprije na strani cara Otona (proglašen carem 15. I 69. g.), a poslije njegove smrti (16. IV 69. g.) na strani Vespazijana (69–79). U jesen iste godine već je nalazimo u sjevernoj Italiji, gdje je u listopadu učestvovala u bitki kod Bedrijaka (kod Kremone).⁴⁰ Legija je, dakle, *Novae* napustila (već) u rano proljeće 69. g., da bi u sjevernu Italiju stigla u ljeto iste godine.⁴¹ Put ju je iz *Nova* u sjevernu Italiju vodio preko Dalmacije (teoretski gledano neki su njeni dijelovi mogli nastupati i sjevernim pravcem preko Panonije). Tada je vjerojatno boravila i u Burnumu, gdje je inače bio garnizon legio XI CPF.

I leg. XI CPF je u početku 69. još uvijek u Burnumu, i ona je, da bi se pridružila Otonovoj vojsci, također bila prešla u Italju, ali se uskoro povratila u svoj garnizon (*undecima ac septima suis hibernis reditae* Tac. *Hist.* 2, 67). Čini se da je sve do jeseni ostala u Burnumu, jer se pobjedničkoj vojsci Vespazijana (proglašen carem 1. VII 69. g.), koju je predvodio M. Antonius Primus, legat ilirskih legija, pridružila tek poslije (druge) bitke kod Bedrijaka (*vicus Bedriacum*), oktobra 69. g., u kojoj je Vespazijanova vojska potukla vojsku protucara Vitelija. Sa sobom je iz Dalmacije povela i 6000 tek unovačenih regruta (Tac. *Hist.* 3, 50)⁴². Tako je *XI Claudia* zauvijek napustila Dalmaciju; slijedeće 70. g. bila je prebačena u Germaniju zbog ustanka Germana pod Civilisom (Tac. *Hist.* 4, 68). Ne zna se je li u logoru u Burnumu ostao bar dio (*vexillatio*) XI legije. U Burnumu ju je, čini se, već 70. g. zamijenila *III Flavia felix*⁴³, koju je osnovao Vespazijan.

Putovanjem VIII legije Auguste iz Nova u Italiju 69. g. najlakše se i najlogičnije objašnjava njezin ponovni boravak u Dalmaciji. Takav zaključak nas ujedno približava i shvatanju J. J. Wilkesa koji taj ponovni boravak određuje u vrijeme od 69 do 86. godine⁴⁴. Međutim, takvom datiranju protivi se i podatak Tacita da je legio VIII Augusta 70. g. bila iz Italije prebačena na Rajnu u Gornjoj Germaniji (*legiones victrices undecima et octava, Vitellianarum unaetvicesima, e recens conscriptis secunda, Poeninis Cottianisque Alpibus, pars monte Graio traducuntur...*, Tac. *Hist.* 4, 68). VIII legija je ostala trajno u Germaniji u logoru *Argentorate* (Strassburg).

Svi, dakle, relevantni podaci ukazuju da se mora računati samo sa kraćim boravkom VIII legije Auguste u Dalmaciji, svega tri do četiri mjeseca. Legija nije učestvovala u prvoj bitki kod Bedrijaka u aprilu 69. g., u kojoj je Vitelijevo vojska nadvladala Otonovu, a sam Oton završio život samoubojstvom (Tac., *Hist.* 2, 49; Suet., *Otho*, c. 11). Po jednoj Tacitovoj vijesti, izgleda da su dijelovi *Legio VIII Augusta* upravo tada ulazili u Akvileju⁴⁵.

Na njenom putovanju preko Dalmacije u zimu i proljeće 69. godine, očito su konačari (*exploratores*) pripremali neke objekte za privremeni smještaj momčadi (odmor, kraći boravak, opskrba i dr.)⁴⁶. Na tome vrlo napornom putu neki su vojnici i umrli, možda i poginuli (br. 1 i 2). Kretala se *maximis itineribus* (Caes. *Gall.* 1, 7) po poznatom putu: sva su naime, tri mjesta u kojima je ostavila opeke s pečatom ležala na starom vojničkom putu od Narone do Akvileje (Tac., *Hist.* 2, 44, 46: *Moesicas... legiones Aquileiam ingressus nuntiabant*) i dalje prema Kremona⁴⁷.

Arheološka istraživanja na Gračinama (Humac kot Ljubuškog) in Burnumu, zbog nesigurne stratigrafije, nisu dala elemenata za određenije datiranje tegula s njenim žigom. Nalazi sa Gračina potječu iz štata zgrade *praetorium-a* (?); otkopani su na dubini od 0,70–0,80 m, iz urušene konstrukcije krova i hipokauzisa, dok na forumu u Burnumu sačuvani objekti pripadaju 2. fazi, koja već pripada civilnom naselju 2. stoljeća (Burnum je 118. postao municipij). Nove gradnje potpuno su uništile objekte iz logorske (?) faze 1. stoljeća. Prema tome, tegule LEG VIII AVG u Burnumu ne mogu nikako datirati iz 2. st., niti se mogu dovoditi u vezu s boravkom VIII Auguste u vrijeme pretpostavljenog ustanka za T. Antonija Pija (C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.*, 5, 1897, 339 d.), jer tada logor u Burnumu već davno nije postojao.⁴⁸ Za datiranje tegula sa žigom LEG VIII AVG (i LEG XI CPF) *terminus post quem non* je 69. g., a onih sa žigom LEG III FF je oko 86. g., kada je i ova legija napustila Burnum kao posljednja.⁴⁹

III Privremeni boravak legio VIII Augusta u Panoniji u 3. stoljeću

Legio VIII Augusta je ostavila dva natpisa i u Donjoj Panoniji:

1. *ILJug 272*, Sirmium: *D(is) m(anibus). / Gratius Artilleus, / Clodius Glamusus, (centuriones) leg(ionis) VIII Aug(ustae) | bello Serdicensi / desideratis, scho/la (centurionum) leg(ionis) s(upra) s(criptae) colle/gis bene meren/tibus d(e) s(e)* (rep. a. 1953). *Aetatis imperatoris Gallieni* (253–268)⁵⁰.

2. *ILJug 274*, Sirmium: *... /⁵im(a)g(inifer) leg(ionis) / VIII Aug(ustae), /fecit Veri/na co(n)iux* (rep. a. 1953). Nedostaju elementi za datiranje. Cipus je otkopan na istom mjestu kao i nn. 271 i 272, od kojih n. 271 potječe iz poč. 4. st. (H. G. Pflaum).

Kenotaf centuriona Gracija Artileja i Klodija Glamosa, koji su poginuli u boju kod Serdike (*bello Serdicensi*), na osnovu vrlo složene i maestralne historijske,

epigrafske i numizmatičke analize: formula *bello desideratus*, termin *schola centurionum*, napose onomastička formula bez *praenomena*; te historijskih i numizmatičkih podataka; uz to i vojne organizacije u Podunavlju – *dux Pannoniae et Moesiae* (Jord. *Get.* 90), poštovani svečar J. Šašel datira ovaj natpis u sredinu 3. stoljeća, negdje u period uzurpatora (*triginta tyrannos*) Pakatijana (248), Decija (249), Aemilijana (253), eventualno Ingenua i Regalijana (260), te Fulvija Makrijana (261), konkretno u vrijeme Galijenove vladavine (253–268)⁵¹. Tome vremenu pripada i ara CIL 3.3228 p. 2382,182 = J. Brunšmid, *Vj. Hrv. arh. dr.* 9, 1906–07, 104 n. 222, Sirmium: *pro salute adque incolumitate d(omini) n(ostris) Gallieni Aug(usti) et militum vexill(ationum) legg(ionum) Germanicianar(um) et Britannician(arum)* itd. koja također potvrđuje boravak zapadnih veksilacija za Galijenove vlade u Sirmiju. Sve to ukazuje na koncentraciju germanskih i britanskih jedinica u Podunavlju (panonskom i mezijskom) sa centrom u Sirmiju, među njima i veksilacija *legio VIII Augusta*⁵².

Bellum Serdicense i pogibiju dvojice centuriona Šašel određenije veže za godinu 261, za pojavu Makrijana (*T. Fulvius Iunius Macrianus*) i brata mu Kvijeta (*T. Fulvius Iunius Quietus*), koji su u septembru 260. na Orijentu bili proglašeni carevima. Pojavu VIII Auguste u Sirmiju objašnjava, dakle, pokušaj novog cara Makrijana da proširi vlast i na zapadu, ali je pod kraj 261. bio u Iliriku pobijeden od Galijenovih trupa, te tom prilikom izgubio i život (*Hist. Aug. trig. tyr.* 12, 13: *in Illyrico vel in Thraciarum extimis*)⁵³. Na osnovu novog natpisa iz Sirmija (n. 272) saznali smo da je u Galijenovo doba i leg. VIII Aug., ili neke njene veksilacije, zajedno s drugim veksilacijama germanskih i britanskih legija (*Germanicianarum et Britannicianarum* CIL 3.3228 cf. p. 2382, 182) boravila na limesu Donje Panonije i ratovala u Meziji, u dosad nepoznatom ratu koji se na epitafu iz Sirmija naziva »*Bellum Serdicense*«.

U vezi toga se postavlja i pitanje nije li tada VIII legija imala kakvih odnosa s provincijom Dalmacijom, u kojoj je (privremeno) dva puta boravila još u 1. stoljeću. Nije li, možda, *Aurelius duplicarius* upravo tada došao u Salonu iz neke veksilacije VIII legije u Panoniji i bio dodijeljen na službu u *officium* namjesnika Dalmacije u Salonu (CIL 3.14692, usp. ovdje n. 3). D. Sergejevski je prisustvo VIII legije u Bosni vezivao za dvije geme sa znakom kozoroga, nađene negdje u Semberiji⁵⁴. Kozorog je grb cara Augusta, ali i *legio VIII Augusta*. Moguće je da nas i ove geme podsjećaju na ovaj njen boravak u Panoniji kojoj je pripadala i Semberija.

O nekom boravku legije u »sjevernim dijelovima provincije«, kako je to smatrao Patsch, u vrijeme Antonina Pija u izvorima nema podataka. Mi bismo radije pojavu veterana Aurelija s Markovim predimenom *T(itus)* povezali za pojačanu politiku urbanizacije i provincijalizacije u navedenom (posebno istočnom) području, koje je u tom pogledu bilo u retardaciji.

Zaključci

Ako na kraju analize cjelokupne dokumentacije rezimiramo i valoriziramo navedene elemente koji se odnose na boravak *legio VIII Augusta* u našoj zemlji, dobit ćemo slijedeće rezultate:

– Natpisi aktivnih vojnika iz Burnuma i Labina govore u prilog njenog zadržavanja u provinciji Dalmaciji 69. godine (I, a, br. 1 i 2), kada je legija bila na putu u Italiju.

– Natpis na kojem se spominje *Maximus duplicarius* iz Salone (I, a, br. 3) je

vjerojatno u vezi s boravkom nekih veksilacija VIII legije u Panoniji (Sirmium) u Galijenovo doba (oko 261. g., ili nešto malo kasnije).

– *Ex voto* Surusa, vojnika *leg. VIII Avg.* iz Letke na Duvanjskom polju ne pruža određenijih elemenata za njegovo datiranje (I. a, br. 4); datira se u sam početak 1. stoljeća (kada je legija prvi put boravila u Dalmaciji), ili u nešto kasnije vrijeme (I. Bojanovski), odnosno: *utrum inscriptio ad annos 6–9 post Chr. n. pertineat... an posterior sit* (A. i J. Šašel).

– Veteranski natpisi iz Nadina i Omišlja na Krku indiciraju boravak VIII legije u samom početku 1. stoljeća (I, b, br. 6 i 7) i potvrđuju da je legija tada u Liburniji novačila regrute. Ujedno su jedini dokumenti ove vrste o njenoj prisutnosti u Dalmaciji u vrijeme velikog ilirskog ustanka (6 do 9 g.).

– Veteranski natpisi sa Sarajevskog polja u Bosni i Hercegovini iz kraja 2. i poč. 3. stoljeća (I, b, br. 8–10), po svoj prilici pripadaju nekoj dedukciji, u stvari interventu Marka Aurelija, da se ubrza romanizacija i urbanizacija područja. Nemaju veze s boravkom legije, odnosno njene veksilacije.

– Opeke (*tegulae*) sa žigom LEG VIII AVG sa Humca, iz Burnuma, Aserije i Smrdelja očito pripadaju vremenu prolaza legije kroz Dalmaciju na njenom putu na bojište u sjevernoj Italiji 69. godine (I, c, br. 1–4). Nakon odlaska legija iz Burnuma 86. g. *figlina* u Smrdeljima više nije radila.

– Svi relevantni historijski podaci (Tac. *Hist.* 2, 85; 3, 21, 27; 4, 68 ecc.) pokazuju da se VIII legija u Dalmaciji mogla zadržati najviše tri do četiri mjeseca u proljeće i ljeto 69. g. (II).

– Pojedine veksilacije VIII legije boravile su u Donjoj Panoniji i oko 261. godine (III). Vjerojatno je upravo tada bio u Salonu prebačen *duplicarius Aurelius* (I, a, br. 3). Drugih kontakata panonskih veksilacija VIII legije nije tada bilo ili nam nisu potvrđeni u vrelima.

Boravak legio VIII Augusta u Dalmaciji valja, dakle, datirati u dva navrata: prvi put za Augusta u Liburniji, a drugi put 69. godine u vrijeme građanskog rata i borbi za Neronovu baštinu (potvrđena na Humcu, u Burnumu, Aseriji i Labinu). Legija nije ostala u Burnumu do 86. g. (J. J. Wilkes), jer je već 70 g. iz Italije prebačena u Germaniju. U Burnumu je XI legiju CLPF zamijenila III legija FF. Do tog su zaključka došli i E. Ritterling (RE 12 [1925], 1650, Z. 38 dd.) i A. Betz (bilj. 2) 52. Po Tacitu je LEG VIII AUG bila stigla (bar neke njene veksilacije) do Akvileje još prije prve bitke kod Bedrijaka (Oton protiv Vitelija), dok se LEG XI CLPF nakon Otonova sloma i njegova tragičnog kraja povratila u Burnum (*undecima ac septima suis hibernis reditae*, Tac., *Hist.* 2, 46 i 67). Tek na jesen 69. g., u novoj fazi rata (Vitelije protiv Vespazijana), nakon druge bitke kod Bedrijaka, kojom je bio riješen i ishod građanskog rata, jedanaesta je legija napustila Burnum i pridružila se Vespazijanu (Tac., *Hist.* 3, 50). Očito je, dakle, da je osnovni motiv pokreta VIII legije bio da što prije stigne na bojište i pomogne Otonu, a kada je on poginuo, prišla je Vespazijanu i učestvovala u drugoj bitki kod Bedrijaka. Ona, dakle, nije došla u Burnum po rasporedu. Njezin je put od Nova do Kremone bio direktan i ubrzan, bez većih zadržavanja. Utoliko valja korigirati i zaključak G. Alföldyja koji boravak osme legije u Burnumu datira *am Ende des Jahres 69 und am Anfang des Jahres 70* (bilj. 25). LEG VIII AUG, dakle, nije, a nije ni mogla naslijediti XI legiju u Burnumu, jer je već tada (u proljeće i ljeto 69. g.) bila u Italiji. Vrijeme njenog boravka u Dalmaciji mora se sažeti na tri do četiri mjeseca 69. godine. I ona je već 70. g. bila upućena u Germaniju, gdje je stalno ostala.

¹ Prvi naučni rad J. Šašela bio je članak Nekaj novih momentov na tleh nekdanje Emonne, *Arh. vest.* 1, 1950, 194–204 s sl. i crt. Njegove radove vidjeti u: A. Stipčević, *Bibliografija antičke arheologije* (Sarajevo 1977) 907–913.

² A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien* (Baden bei Wien 1938) 72; *ILJug* 2818.

³ Cf. *ILJug* 2818: *Ad saec. I pertinere videtur.*

⁴ A. Betz (bilj. 2) 50, n. 229; C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897, 339 = *Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 143.

⁵ *Duplicarius* (također *duplarius*, *duplares*; *duplicarii*) vojnik koji kao nagradu za hrabrost ili druge zasluge prima dvostruki obrok (Varro, *De l. l.* 5, 90; Liv., 7, 37, 2; Veget., 2, 7; usp. *CIL* 3. 2016, 14692) ili plaću (Liv., 23, 20, 2; Caes., *Bell. civ.* 3, 53). *Duplicarii* su u jedinicama imali poseban položaj. Cf. Fiebiger, u: *RE* 5 (1905) col. 1842–43.

⁶ I. Bojanovski, Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, *Gl. Zem. muz.* 25, 1970, 16–18, n. 4, sl. 4 = *Wiss. Mitth. Bos. Herz. Landesmus.* 5 A, 1975, 54–56, n. 4, Fig. 4; *ILJug* 785.

⁷ I. Bojanovski (bilj. 6); *ILJug* 785: *Incertum est, utrum i. ad annos 6–9 post Chr. n. pertineat... an posterior sit*; usp. i A. Betz (bilj. 2) 51 i J. J. Wilkes, *Dalmatia* (1969) 115. Na nagrobnom spomeniku *CIL* 3. 2004 (cf. C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 83, sl. 57 iz Salone) dolazi M. Antonius *M.f.Ser. Surus vet. leg. IIII FF.* Nema indikacija da bi Surus (?) miles leg. VIII Aug. prešao u leg. IIII FF.

⁸ I. Bojanovski (bilj. 6) 18 (cf. *Bull. arch. st. dalm.* 19, 1938, 86, sl. 1, Brišani u dolini Krke; *Ziva ant.* 10, 1960, 166, Burnum).

⁹ Usp. J. Medini, *Cognationes Salonitanae*, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 23/21, 1985, 6 i bilj. 9, n. 1.

¹⁰ C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897, 339 = *Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 143; A. Betz (bilj. 2) 51 i n. 231; usp. G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (Heidelberg 1969) s.v. *Octavius*.

¹¹ A. Betz (bilj. 2) 50 i n. 232; usp. G. Alföldy (bilj. 10) s.v. *Trebius*; isti, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (Budapest 1965) S. 74.

¹² C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 73 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 481 d.; *PIR* 2. 428, n. 40; usp. M. Suić, *Zadar u starom vijeku* (Zadar 1981) 244; J. J. Wilkes (bilj. 7) 213 i bilj. 6; G. Alföldy (bilj. 11) 83.

¹³ *Fulfinium* cf. *CIL* 3, p. 398; A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* 1 (Wien 1957) s.v. *Ferfinium*, *Fertinium*; *Trebi*: J. J. Wilkes (bilj. 7) 197, 309; M. Suić (bilj. 12) 169, 173,

250; usp. G. Alföldy (bilj. 10) 128: s.v. *Trebius*; idem (bilj. 11) 74; C. Patsch, u: *RE* 4 (1901) 1834 dd.

¹⁴ C. Patsch, *Arch. epigr. Mitth.* 16, 1893, 81 d.; idem, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 248 = *Gl. zem. muz.* 6, 1894, 34 (bez slike); usp. *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897, 338–340 = *Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 143; A. Betz (bilj. 2) n. 230. – Sliku stele iz Gradca donosi V. Paškvalin, Sepulkralni spomenici rimskog doba sa područja Bosne i Hercegovine (Sarajevo 1983) 120 dd (Gradac) i 203 (Pazarić) (rukopis disertacije). Zahvaljujem kolegi V. Paškvalinu na ovim rezultatima njegove znanstvene analize.

¹⁵ C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 248 d, sl. 8 = *Gl. Zem. muz.* 6, 1894, 341 d, sl. 1; vidi i njegov članak *Drei römische Ruinenstätten im Bezirke Sarajevo*, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 9, 1904, 233 d; usp. M. Hoernes, *Arch. epigr. Mitth.* 4, 1880, 43 d; J. von Asbóth, *Bosnien und die Herzegowina*, 1882, 237; usp. i *CIL* 3.8378 – anepigrafska stela (v. bilj. 16).

¹⁶ C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 9, 1904, 235 = *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 252, Fig. 12: Pazarić. S istog mjesta u Pazariću, s ušća Ljubovačkog potoka u Zujevinu (koja 7 km nizvodno protječe kroz Gradac, v. br. 8), potječe i spomenik s poprsjem muškarca *CIL* 3.8378 koji je propao. Natpis je bio potpuno izlizan (C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 9, 1904, 225).

¹⁷ Vidi tipologiju kod V. Paškvalin-a (bilj. 14).

¹⁸ *Ib.*

¹⁹ *Ib.*

²⁰ Usp. G. Alföldy (bilj. 10) ss.vv.

²¹ I. Bojanovski, Prehistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 27/15, 1978, 104, bilj. 136, 138 i 139 (Pazarić i Gradac).

²² *Ustanak*: C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897 = *Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 145. *Opasnost od Markomana*: E. Ritterling, *Legio*, itd. u: *RE* 12 (1924) col. 1659.

²³ I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Arh. rad. raspr.* 8–9, 1982, 103 i bilj. 15, 34, 37; usp. S. Dušanić, Aspect of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, u: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 6 (Berlin – New York 1977) 67–69 i Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Ist. glasn.* 1–2, 1980, 22 dd; *ILJug* 83 (odnosi se na *CIL* 3.12739 i 12740, oba iz područja Argentarije na Drini).

²⁴ O tome I. Bojanovski, Bosna i Hercego-

vina u antičko doba, *Djela ANUBiH* 66 (Sarajevo 1988) 106 dd.

²⁵ C. Patsch, *Arch. epigr. Mitth.* 16, 1893, 87 d, bez sl.; isti, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 96 d, Fig. 69 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 508–510, sl. 25; cf. *Gl. Zem. muz.* 26, 1914, 162, sl. 22. O vojnim pečatima u Dalmaciji v. G. Alföldy, Die Verbreitung militärischer Ziegelstempel in Dalmatien, *Epigr. Stud.* 4, 1967, 44–51; A. Mócsy, Das Problem der militärischen Territorien in Donauraum, *Acta ant. Acad. sci. Hung.* 20, 1972, 133 dd.

²⁶ I. Bojanovski, u: *100 godina Muzeja na Humcu* (Ljubuški 1985) 81, bilj. 42, t. 1 : 4. Za tegulu s pečatom LEG VIII AVG O.P. Bakula, *Schematismus Francisc.* (1867) 174 piše da je nađena na Gračinama, da ju je opisao konzul Moreau i dao Otu Blau. Prema tome nije nađena u Gradničima kod Ljubuškog.

²⁷ Ulomci c) i d) se nalaze u školi na Gračinama, u kojoj je osnovan privremeni *antiquarium*, gdje su deponirani svi nalazi sa Gračina (iskopavanje 1977–1980); ulomak b) je dospio u franjevački muzej na Humcu, a d) je u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Mostar zagubljen prilikom manipulacije s pokretnim nalazima. Dimenzije: c) vis. fragm. 20,3 cm; šir. 16,5 cm; deblj. 3,2 cm; okvir pečata: 8 × 3,5 × 3,2 cm; d) 15,7 × 9,6–10,5 × 2 cm (ulomak); okvir pečata: 6,9 × 3,3 cm; e) podaci su dati u tekstu.

²⁸ S. Zabehlicky-Scheffenerger, M. Kandler, *Burnum 1, Erster Bericht über Klein-funde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum*, Schr. d. Balkankomm. Ant. Abt. (Wien 1979) 44; cf. E. Reisch, Das Ständlager von Burnum, *Jahresh. österr. Arch. Inst.* 16, 1913, Bb. 112 dd.

²⁹ *Ib.*, 45 i 49. I činjenica što pečati LEG VIII AVG dolaze u istim slojevima s opekama LEG XI CPF bi govorila za sublizo datiranje, još za boravka obiju legija u Burnumu, pod kraj 70-ih godina 1. stoljeća, u stvari 69. godine.

³⁰ Usp. G. Alföldy (bilj. 25). *Mjesto nalaza opeka*: »kod Aserije je bio smješten jedan odred VIII legije«; M. Suić (bilj. 12) 262, 276 (Smrdelji); G. Alföldy (bilj. 25) 48 smatra da je LEG VIII AVG 69 i 70. g. neko vrijeme zamijenjivala LEG XI CLPF u Burnumu. Činjenice (ipak) govore drugo.

³¹ C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 96 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 508 d; C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 509 se žali zbog slabe obrade pečata iz Aserije.

³² *Ib.*, 81 d i 96 d = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 493 i 509. *Figlina* u Smrdeljima: *Wiss. Mitth. Boss. Herc.* 7, 1900, 79 d i 96 d = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 491 i 509.

³³ A. Betz (bilj. 2) 5 d; usp. C. Patsch, Legio VIII Augusta u Dalmaciji, *Gl. Zem.*

muz. 7, 1895, 143–145 = *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897, 338 dd; E. Ritterling, u: *RE* 12 (1925) col. 1643, 1645; A. Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian* (Wien 1958) 9; J. J. Wilkes (bilj. 7) 115, 125. *Organizacija Ilirika*: N. Vulić, u: *RE* 11, col. 1087; M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu* (Zagreb 1976) 11, 114; G. Alföldy (bilj. 25) 46 d, 50.

³⁴ *CIL* 1, p. 248; cf. 323d; *CIL* 10, p. 464; usp. A. Jagenteufel (bilj. 33) col. 9 i bilj. 12.

³⁵ E. Ritterling, u: *RE* 12 (1924) col. 1645 i 1661–1664; G. Alföldy, *Noricum* (London and Boston 1974) 65 (Magdalensberg), 66, 74 i 89 (Celeia); cf. B. Saria, u: *RE* 21, 1170 d; cf. *CIL* 3.4060, 10878, 10879 (Poetovio), 4858 (Virunum), 5220 (Celeia), 3845 (Emona), 4188 (Savarina).

³⁶ Cf. B. Filov, Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletianus, *Klio* 6, 12, 19, 21; E. Ritterling, u: *RE* 12 (1924) col. 1647 dd; B. Saria, u: *RE* 21, 1171 d.

³⁷ J. J. Wilkes (bilj. 7) 309 (spomenik Trebius iz Omišlja) i 312 (Octavius iz Nadina) datira u kasno 1. st. Predpostavljajući da su oba veterana doživjeli duboku starost, mogli bi se datirati i koju godinu ranije.

³⁸ M. Suić (bilj. 33) 18, 36; isti (bilj. 12) 230 dd.

³⁹ V. bilj. 6. O gradini u Letki A. Benac, Utvrđena ilirska naselja 1, *Djela ANU BiH* 60 (1985) 11–14, sl. 2 i plan.

⁴⁰ E. Ritterling, u: *RE* 12 (1924) col. 1650 dd; cf. Tac., *Hist.* 3, 27: *proxima Bedriacensi viae tertiani septimianae sumpsera, dexteriora valli octava ac septima Claudiana...* (ed. F. Haase, *Opera* 1 [Lipsiae 1885]).

⁴¹ Tac., *Hist.* 2 44 i 46 (*legiones* sc. *Moesicas Aquileiam ingressas nuntiant*) vezano za prvu bitku kod Bedrijaka u aprilu 69. godine; usp. M. Zaninović, Prata legionis u Kosovu polju kraj Knina, *Opusc. arch.* 10, 1985, 68, 70.

⁴² *Undecima legio sese adiunxerat, initio cunctata, sed prosperis rebus anxia quod defuisset; sex milia Dalmatarum, recens dilectus, comitabantur* (Tac., *Hist.* 3. 50, o. 69 p. Ch.).

⁴³ C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 79 dd = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 497 d. O boravku LEG III FF u Dalmaciji usp. i A. Betz (bilj. 2) 47; M. Zaninović (bilj. 41).

⁴⁴ J. J. Wilkes (bilj. 7) 116; M. Zaninović (bilj. 41) 68; G. Alföldy (bilj. 25) 47 njen boravak u Burnumu datira *auch am Ende des Jahres 69 und am Anfang des Jahres 70*, to jest od odlaska LEG XI CLPF do dolaska LEG III FF, što je u suprotnosti i s Tacitom (Tac., *Hist.* 3, 27 i 4. 68)

⁴⁵ Tac., *Hist.* 2, 46.

⁴⁶ O legijskim odjeljenjima za proizvodnju

opeke usp. A. Domaszewski, Die Religion des römischen Heeres, *Westd. Ztschr. Gesch. Kunst* 14, 1895, 16, bilj. 69. Vidi C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 97 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 510.

⁴⁷ I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji* (Sarajevo 1974) 206–210.

⁴⁸ U Burnumu nisu pronađeni nikakvi arhitektonski ostaci iz I. faze (= 1. st.); S. Zabehllicky-Scheffenegger, M. Kandler (bilj. 28) 10, 13, 14 i bilj. 26. Mišljenje C. Patsch-a je djelomično preinačio i E. Ritterling (bilj. 33) col. 1646, 1659; A. Betz (bilj. 2) 51 d dozvoljava mogućnost da je vojnik *Sex. Valerius* (n. 228) umro u Burnumu 69. g., kad je VIII Augusta marširala na bojište u Italiji, što potvrđuje i naša analiza izvora. Usp. i E. Reisch (bilj. 28) Bb. 112–35.

⁴⁹ U obzir ne dolazi ni rano doba (za Augusta) jer (tada) još nije postojala praksa da vojne jedinice stavljaju na opeke svoje pečate, kako se to izrazio i Th. Mommsen, *CIL*

3, p. 1039: »... *Accedit, quod Augusti aetate nec consuetudo tegularum inscribendarum videtur obtinuisse nec legionum cognomina frequentantur*«.

⁵⁰ Cf. J. Šašel, *Bellum Serdicense, Situla* 4, 1961, 3–30; A. Mócsy, u: *RE Suppl.* 9 (1962) 567, 616 d.

⁵¹ J. Šašel (bilj. 50) 11–14 i bilj. 29, 30.

⁵² Provincija Trakija sa Serdikom bila je tada *provincia inermis*, pa joj je zbog invazije Markomana u Podunavlje i Daciju trebala vojna pomoć (konkretno i 257. g.); usp. J. Šašel (bilj. 50) 11 dd. Još se spominje i *legio I Men(ervia)*; cf. *ILJug* 273, Sirmium (3. st.)

⁵³ Kako to potvrđuju i vrela, porajnske su legije u 3. st. više puta korištene u borbama na Balkanu i Orijentu; cf. J. Šašel (bilj. 50) 12–13; A. Mócsy (bilj. 50) 67, 570 i 616. Čini se da je veksilacija LEG VIII AUG ostala u Panoniji i poslije 261. g.; ibidem, 19.

⁵⁴ D. Sergejevski, *Gl. Zem. muz.* 3, 1948, 183: n. 17; inv. br. 475.

LEGIO VIII AUGUSTA IN DALMATIEN

Zusammenfassung

Der zweite Aufenthalt der *legio VIII Augusta* in Dalmatien wurde von C. Patsch in die Zeit der Regierung des Antoninus Pius datiert.³³

Auf Grund der Analyse des epigraphischen Materials über die *legio VIII Augusta* aus der Provinz Dalmatien (I, abc), kam der Autor zu dem Schluß, daß sich die VIII. Legion (oder einige ihre Vexillationen) zweimal in Dalmatien aufhalten hat: noch zur Zeit des Augustus, in der Zeit des großen illyrischen Aufstandes (6. bis 9. n. Chr.) und zum zweitenmal kurz im Jahr 69., in der Zeit, als die Legion auf dem Weg aus *Novae* in Moesien nach Italien war, damit sie im Bürgerkrieg auf der Seite des Kaisers Otho für Neros Erbe mitwirke.

Das beweisen nicht nur die Grabinschriften der aktiven Soldaten aus Burnum² und Albona⁴ (I a, Nr. 1 und 2), sondern auch alle Ziegel (*tegulae*) mit dem Stempel LEG VIII AVG, insgesamt 18, die aus Humac in der Herzegowina^{25–27}, aus Burnum^{28–29}, aus Asseria³⁰ und aus Smrdelji^{31, 32}, alle aus Norddalmatien (I c, Nr. 1–4) stammen. Dem schließen sich an – oder stimmen damit überein – noch alle relevanten historischen Daten, vor allem diejenigen des Tacitus (*Hist. I, II–IV*)^{40–42}, nach denen man den Weg der VIII. Legion im Jahr 69 recht präzise verfolgen und daraus schließen kann, daß diese Legion schon im Spätfrühling bzw. im Frühsommer im Jahr 69 in der Gegend von Cremona war (II).

Zu einem ähnlichen Schluß kamen bisher auch A. Betz⁴⁸ und G. Alföldy^{25, 44}, J. J. Wilkes datiert jedoch ihren Aufenthalt in Dalmatien in die Jahre 69 bis 86⁴⁴. Einer solchen Datierung widerspricht jedoch die Angabe des Tacitus, daß im Jahre 70 die Legion aus Italien nach dem Lager *Argentorate* in Obergermanien (*Tac. Hist. IV* 68) versetzt wurde, wo sie auch für immer geblieben ist.

Die Inschrift aus Salona (*CIL* 3. 14692), wo *duplicarius leg. VIII p.f.* erwähnt wird, ist vermutlich auf den Aufenthalt irgendwelcher Vexillationen dieser Legion in Sirmium zur Zeit des Gallienus (um das Jahr 261) (I a, Nr. 3)⁵⁰ zurückzuführen. Was das *ex voto* dem Gott Mars von Surus, einem Soldaten der *leg. VIII Aug.* aus Letka im Gebiet des Duvanjsko polje in Bosnien und Herzegowina betrifft, könnte man die Herkunft entweder in die Augustus-Epoche oder in des Jahr 69 bestimmen^{6, 7}. Die Veteran-Inschriften aus Nadin und Omišalj auf der Insel Krk weisen indirekt auf ihren Aufenthalt in Dalmatien anfangs des 1. Jh. (I b, Nr. 6 und 7)^{10, 11} sowie auf die damalige Soldatenrekrutierung in Liburnien hin. Dagegen gehören die Veteran-Inschriften aus dem Gebiet des Sarajevsko polje (I b, Nr. 8–10) aus dem Ende des 2. und Anfang des 3. Jh. nach dem Autor zu den deduktiven Bemühungen des Markus Aurelius, die Romanisation und die Urbanisierung dieses Gebietes zu beschleunigen.^{17, 24}

Die gesamten relevanteren Daten des Tacitus (*Hist.* II, III, IV) bezeugen, daß sich die *leg. VIII Aug.* in Dalmatien höchstens drei bis vier Monate aufhalten konnte, da sie bereits im April 69, zur Zeit der ersten Schlacht bei Bedriacum, in der Nähe von Aquileia war. Daher konnte sie nicht die *legio XI CLPF* in Burnum im Jahr 69 und 70 ablösen (G. Alföldy)⁴⁴, da sie zu dieser Zeit bereits in Italien war und im Jahr 70 zusammen mit der XI. Legion nach Germanien versetzt worden ist (Tac., *Hist.* II 49 und IV 68). Die Legion *leg. XI Claudiana* hielt sich in Burnum bis zum Ende des Jahres 69 (Tac., *Hist.* III 50) auf.

Die Legion *Legio VIII Augusta* hielt sich in Dalmatien daher zweimal auf: zum erstenmal zur Zeit des Augustus (A. Betz)³³ und zum zweitenmal kurz im Jahr 69, zur Zeit des Krieges um Neros Nachfolge.

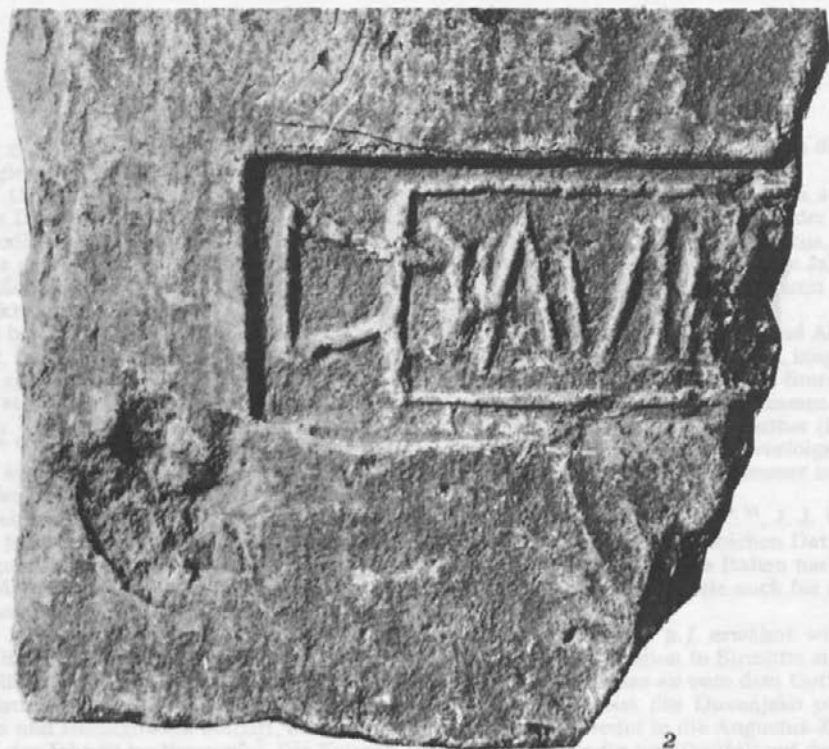
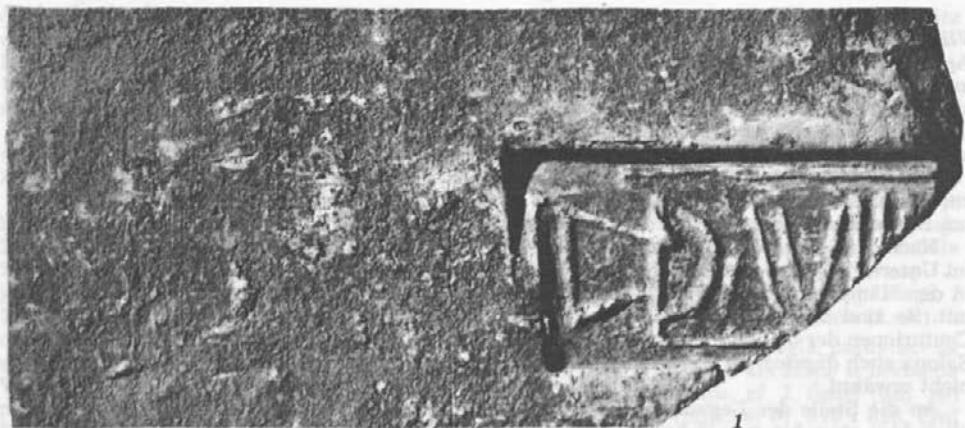
Nach der Schlußfolgerung von Jaro Šašel⁵⁰ hielten sich einige Vexillationen der VIII. Legion im Unteren Pannonien (Sirmium) auf und wirkten im Gebiet der mittleren und unteren Donau in den Kämpfen gegen die Barbaren und die Kaiserthron-Prätendenten (konkret: Macrianus) mit. So sind um das Jahr 261 in den Kämpfen um Serdica (*Bellum Serdicense*) auch zwei Centurionen der *leg. VIII. Aug.* ums Leben gekommen⁵⁰. Vermutlich wurde zu dieser Zeit nach Salona auch *duplicarius Aurelius* versetzt (I a, Nr. 3). Andere Kontakte mit Dalmatien werden nicht erwähnt.

An die Stelle der Legion *leg. XI Cl. p.f.* kam nach Burnum die Legion *leg. IIII F.f.* und blieb hier etwa bis zum Jahr 86 (E. Ritterling, A. Betz). Danach stellt ihre Arbeit auch die *figlina* in Smrdelji ein, die sowohl für die XI. als auch für die IIII. Legion gearbeitet hatte. Andere Daten sind nicht vorhanden.

T. 1: Gračine na Humcu kod Ljubuškog, tegula sa pečatom LEG VII[I AVG], iskopana 1978. g.

Taf. 1: Gračine in Humac bei Ljubuški, Leistenziegelfragment mit Stempel LEG VII[I AVG], ausgegraben im J. 1978.

T. 2: Gračine na Humcu kod Ljubuškog, tegule sa pečatom. 1 pečat [LEG V]III AVG, iskopan 1977 g.; 2 pečat [LEG VI]II AVG, iskopan 1978. g.

Taf. 2: Gračine in Humac bei Ljubuški, Leistenziegelfragmente mit Stempel. 1 Stempel [LEG V]III AVG, ausgegraben im J. 1977. 2 Stempel [LEG VI]II AVG, ausgegraben im J. 1978.